

37. Козаченко А. Журнали на Україні (За матеріалами Української Книжкової Палати). – Культура і побут. – 1925, 27 вересня.

38. Степанчук Ю. Періодичні видання як історичне джерело у дослідженні суспільного життя УСРР у 20-х роках ХХ століття // Історична пам'ять. – Полтава, 2012, № 28.

Аннотація

Стаття посвячена актуальній в научному сенсі проблемі розвитку періодическої печати в тогдашній столиці УСРР, своеобразной духовной сокровищницы событий и фактов. Автором освещены, в каких условиях развивалась харьковская периодика и ее влияние на развитие национального возрождения.

Ключевые слова: столичные газеты, периодическая печать, исторический источник.

Annotation

The article is devoted to the problem in the scientific sense of periodicals in the then capital of USSR, a kind of spiritual treasury of events and facts. The author highlights the conditions under which developed Kharkov Periodicals and its influence on the development of national revival.

Keywords: metropolitan newspapers, periodicals, historical source.

УДК 94:061(438+477) «1920/1930»

Вікторія Фесенко

(Київ)

**НАУКОВІ ЦЕНТРИ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ В
УРСР У 1920 – 1930-Х РР.**

Комплексно розглянуто сферу науки польської етнічної меншини в УРСР у 1920 – 1930-х роках, виділено наукові установи, що функціонували у досліджуваний період. Наголошується, що, незважаючи на той факт, що вся науково-дослідна робота, пов'язана із життям національних меншин, була під повним контролем керівних структур, діяли науково-дослідні установи, підрозділи, відділи, кафедри, створювалися краєзнавчі гуртки, які в основу своєї роботи поклали питання вивчення історії, культури, побуту, духовного життя етнічних меншин.

Ключові слова: польська етнічна меншина, наука, наукові установи, краєзнавча робота

Зі становленням незалежності України перед історичною наукою постало завдання заповнити істотні прогалини, що мають місце у дослідженні історії нашої держави, реконструювати історичний процес у його повному обсязі і багатогранності. Актуальними є питання, що стосуються національно-культурного будівництва на території УРСР у 20 –

30-х рр. ХХ ст., особливо політики радянської влади щодо етнічних меншин загалом та польської етнічної меншини зокрема, як однієї із найбільш численних, що населяли територію України.

На сучасному етапі історіографії зростає інтерес до вивчення історії польської етнічної меншини в УРСР у 1920 – 1930-ті роки. Заслужують на увагу праці таких істориків, як І. Балуба, Т. Єременко, О. Калакура, Б. Чирко, Л. Якубова [1 – 5] та ін., у яких висвітлюються не лише позитивні сторони політики радянської влади щодо національних меншин, а й цілий ряд пов'язаних з нею негативних чинників. Але якщо питання, що стосуються освіти польської етнічної меншини, знайшли своє висвітлення в історіографії, то наукова сфера ґрунтовно не досліджена.

Метою даного дослідження є спроба комплексно висвітлити сферу науки, наукові установи польської етнічної меншини в УРСР у 1920 – 1930-х рр.

Поряд із загальною освітою розвивалася мережа польської професійної, середньої та вищої спеціальної освіти. Уже в 1924/1925 навчальному році в Києві були створені педагогічний і механічний технікуми, а також 2 сільськогосподарські професійні школи в селищах Черемошні Волинської округи та Макаренець Бердичівської округи [6, арк. 21, 130]. У 1931 р. в УСРР діяли 2 польських педагогічних, 4 сільськогосподарських та 1 індустріальний технікуми. Науково-методичним центром польської освіти в Україні, підготовки національних науково-педагогічних кадрів мав стати урочисто відкритий у січні 1931 р. Польський інститут суспільного виховання (PJWS) в Києві, реформований згодом у Київський польський педагогічний інститут. Це був єдиний в СРСР вищий польський навчальний заклад, покликаний стати, за висловом Г. Петровського, кузнею кадрів польської пролетарської інтелігенції та культури. У рамках трьох його факультетів було створено 7 відділів. На шкільному факультеті діяли історико-економічний, літературно-мовознавчий, агробіологічний та техніко-математичний відділи. Два відділи було сформовано на факультеті дитячого комуністичного руху та позашкільної освіти. За два роки діяльності інституту кількість студентів зросла з 17 чол. до 430, було відкрито 5 робфаків: у Мархлевську, Проскурові, Кам'янці та 2 в Києві. Серед студентів 32% становили діти робітників, 30% – колгоспників, 15% – учителів, решту – вихідці з неколективізованого бідняцтва [3, с. 215]. На навчання направлялися особи польської національності з УСРР, РСФРР і БСРР.

У навчальному плані значне місце посідали дисципліни соціально-політичного циклу, але досить багато часу відводилося і на спеціальні предмети та виробничу практику. На мовно-літературному відділенні вивчалися педагогіка, курс із національної політики, літературознавство, польська мова, польська література, історія Польщі, а також українська література, література народів СРСР, світова література, історія розвитку техніки та ін. Студенти агробіологічного відділення мали опанувати курси біології, зоології, хімії, агротехніки, анатомії та ін. [3, с. 216].

На факультеті заводської освіти, де готувалися викладачі для технікумів, фабрично-заводських училищ, робфаків, були створені кафедри педагогіки, педології, фізики, хімії, біологічних наук, математики, працювала аспірантура. Частина польської молоді направлялася в аспірантуру до Москви та Ленінграду. У 1931 р. в аспірантурі вузів Москви навчалося 22 українці, 77 євреїв, 10 поляків. У червні 1932 р. було опубліковано звернення до польських інституцій, у якому повідомлялося, що наркомос Російської Федерації відкрив при Педінституті ім. Герцена Інститут національних меншин із окремою польською секцією за спеціальністю польська мова та література. Установлювався термін навчання 3 роки, а для України виділялося 6 місць [3, с. 215 – 216].

Архівні документи, матеріали преси засвідчують, що чіткої концепції діяльності польського педагогічного інституту не існувало, змінювалася його назва, структура, припускалися «шарахання» в наборі студентів, в організації навчального процесу, перетрушувалися кадри викладачів і співробітників. Суттєві зміни відбулися в 1933 р., після звільнення з посади директора Інституту В. Сохацького та призначення натомість О. Бодняка, який «енергійно» здійснював заміну кадрів. Термін навчання в Інституті з трьох років було збільшено до чотирьох, студентами ВУЗу могли стати випускники технікумів, робфаків, 8-річних трудових шкіл. Було розширено заочне відділення, зміцнено матеріальну базу, обладнано навчальні кабінети, поновлено фонди бібліотеки, збільшено розмір студентської стипендії з 75 до 125 крб., виділено 27 га землі під городи, створено молочну ферму. Внаслідок вжитих заходів до 97,3% збільшилося відвідування занять і 87,2% успішність студентів [3, с. 216].

У квітні 1935 р. РНК УРСР ухвалив постанову «Про будівництво Польського педагогічного інституту в м. Києві», якою передбачалося завершити до 15 серпня спорудження гуртожитку, а до 1 вересня 1935 р. –

навчального корпусу. Проте вже із середини червня фінансування будівництва фактично було припинено. Постанова ЦК КП(б)У «Про устаткування новозбудованого учбового приміщення для польського педагогічного інституту в Києві» (4 липня 1935 р.) передбачала певні заходи щодо поліпшення побутових умов студентів, зокрема спорудження їдальні на 1500 осіб, гуртожитку, вселяла надію на збереження та розвиток інституту [7, арк. 293]. В той же час постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про Польський педагогічний інститут» від 29 вересня 1935 р. вказувалося на недоцільність існування спеціального польського вузу з кількістю студентів до 700 осіб і висловлювалося за його ліквідацію та створення натомість відділення при Київському педінституті на 100 осіб [8, арк. 129]. Було скасовано липневе (1935 р.) рішення секретаріату ЦК КП(б)У «Про набір на польський відділ Київської комуністичної сільськогосподарської школи ім. т. Косіора», що передбачало створення польського відділення на 20 осіб із поміж перевірених комуністів-поляків [8, арк. 6].

Поряд із розвитком бібліотек, мережі установ освіти для потреб національних меншин актуальним стала організація наукових установ по вивченню їх історії, своєрідності культури та побуту, а зі створенням національних відділів при вищих учбових закладах гостро постала проблема нестачі кваліфікованих наукових працівників, які могли б читати лекції у цих відділах та згуртували б навколо себе найбільш талановитих студентів з метою здійснення наукових розвідок.

Паралельно із спеціально створеними науковими установами для вивчення національних меншин (як, наприклад, Єврейська («Жидівська») історико-археографічна комісія, що була створена у 1919 році при Всеукраїнській академії наук (ВУАН)) діяла Етнографічна комісія при ВУАН. Враховуючи те, що на території України проживала значна кількість населення різних національностей, комісія у листопаді 1927 року підняла питання про організацію у її складі Кабінету вивчення національних меншин. Проте він був створений лише у травні 1929 року [4, с. 116].

Керівником кабінету, який повинен був координувати дослідження проблематики етнічних меншин, було призначено професора Є. Рихлика. Характерним є те, що управління науки не виділило для цього офіційну посаду з відповідною оплатою. Тому він виконував всю роботу, пов'язану із кабінетом, лише на правах виконуючого обов'язки керівника [9, арк. 50].

У Харкові з 25 по 28 травня 1925 року відбулася перша всеукраїнська краєзнавча конференція. Це була перша спроба виявити краєзнавчі сили країни, зробити певні висновки по розробленій тематиці та поставити нові завдання перед краєзнавчими організаціями і гуртками. На конференції було обрано Український комітет краєзнавства (УКК). Його головним завданням стала координація всього краєзнавчого руху України для того, щоб уникнути повторюваності та паралельності здійснюваних розвідок. Також було піднято питання і про дослідження кола питань, які безпосередньо стосуються історії етнічних груп різних регіонів [10, арк. 391].

Через рік Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) на своєму засіданні розглянула питання краєзнавчої роботи серед національних меншин. На підставі постанови ЦКНМ від 24 червня 1926 року відправлено лист до всіх окрснацбюро та окружних краєзнавчих організацій, у якому наголошувалось на активізації краєзнавчої роботи, зокрема підкреслювалось, що до переліку питань, які потрібно досліджувати, належать такі: історія колонізації, побуту, соціально-економічні взаємини різних національностей, участь їх у революційному русі та інші [11, арк. 7]. Також пропонувалося залучити до краєзнавчої роботи у цьому напрямку всіх місцевих дослідників та працівників етнічних меншин у сфері культури, розпочати видавництво вже зібраних матеріалів (етнографічних збірників) [12, арк. 77].

У зв'язку із цим Бюро нацменшин Волинського окрвиконкому разом з Житомирським музеєм та окрнаросвітою 23 лютого 1927 року заснувало «Краєзнавчо-етнологічну комісію». На посаду її керівника було призначено секретаря бюро нацменшин Вайльгуні. До її складу увійшли працівники музею, установ освіти та виконкому. Комісія поставила собі за мету всебічне наукове дослідження селищ, які в основному були заселені представниками різних етносів у межах колишньої Волинської губернії. Пріоритетними визначалися питання суспільно-економічного життя людей, навколишньої природи та її можливостей, культурно-історичного виникнення і розвитку селищ. Програму та головні положення діяльності комісії розробив завідуючий етновідділом Житомирського музею В. Г. Кравченко. Він подав детальні інструкції для вчителів шкіл та керівників позашкільних гуртків у справі організації краєзнавчої роботи по вивченню життя національних меншин [13, арк. 4].

Таким чином, на території колишньої Волинської губернії створювалася певна сітка краєзнавчих гуртків, роботою яких керувала

«Краєзнавчо-етнологічна комісія». Проте фінансування її програм майже не відбувалося, що зводило до мінімуму дослідницьку роботу.

Значне місце по вивченню різних сторін життя національних меншин відігравали округові музеї. При Житомирському музеї широку роботу у цьому напрямку проводив етновідділ під керівництвом Кравченка. Було зібрано колекцію експонатів, які безпосередньо характеризували культуру та побут поляків на території Правобережжя. У зв'язку з цим працівники музею у квітні 1929 року розпочали роботу по створенню польського кутка при етновідділі. Планувалося розпочати дослідження Мархлевського польського району, зокрема скляного виробництва у Биківці. З центру надійшла вказівка про організацію цілого польського відділу, але керівництво музею не погодилось, аргументуючи тим, що вилучення експонатів з інших відділів зруйнує цілісність системи розташування експозицій у них [14, арк. 23].

У червні 1929 року згідно із завданнями управління науки та Ради національних меншостей етновідділ Житомирського музею організовує наукову експедицію з метою дослідження польського та німецького етносів Волинської округи. На ці потреби було виділено 625 крб. Експедицію очолив завідуючий етновідділом В. Г. Кравченко. Крім нього до її складу увійшло 9 осіб: 5 аспірантів відділу, стажер відділу мистецтв, 2 вчителі шкіл та студент інституту народної освіти (ІНО). Об'єктами досліджень обираються по польській лінії порцеляновий завод у Мархлевському районі, а по німецькій – колгосп ім. К. Лібкнехта у Старій Буді Пулинського району. У ході експедиції було зібрано польовий матеріал, зроблені фотознімки, креслення, малюнки та понад 500 експонатів. Після цієї експедиції управління науки відзначило за необхідне створити при етновідділі музей німецького підвідділу, який експонував би зібрані під час експедиції матеріали [14, арк. 29].

Основні документи, які характеризували історію життя національних меншин Правобережжя, знаходилися в центральних та крайових архівах. У процесі розгортання досліджень у цьому напрямку при архівах були створені спеціальні секції нацменшин. Вони мали на меті організувати базу для здійснення наукових досліджень [15, арк. 282].

Поряд із освітніми закладами функціонували і окремі наукові установи національних меншин. Окремі представники «нової робітничо-селянської інтелігенції» з-поміж польської людності залучалися до діяльності Всеукраїнської академії наук. У її складі з 1920-х років було створено

Етнографічну комісію, яка у своїх дослідженнях торкалась етнічних груп населення України, у тому числі й поляків. У тематиці праць простежувалась своєрідна еволюція комісії від української етнографії до етнографії України. У травні 1929 р. у рамках Комісії було створено Кабінет вивчення національних меншин для дослідження економічних, етнографічних і культурних особливостей національних меншин, їх мови, історії. Польська секція кабінету, що проводила етнографічні експедиції, складала реєстраційні карти польських поселень Шепетівської округи, рукописні матеріали з історії польської культури в Україні. Кабінет пов'язував свою роботу з етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею (м. Житомир) [3, с. 227 – 228], з музеєм у Коростені та ін. Вона становила ядро Інституту польської пролетарської культури (ІПКР), створеного у грудні 1930 р. в рамках ВУАН у Києві.

У 1931 р. Інститут, директором якого був Б. Скарбек, мав такі секції: соціально-економічну, історичну, літературну, філологічну, антирелігійну. Остання мала опрацьовувати матеріали для боротьби з релігійними світоглядами. Для роботи в інституті, крім колишніх працівників В. Добжинського, Г. Політура, С. Біржацького, прибули з Москви Б. Шмідт, А. Малецький, з Харкова С. Свідзінський та ін. Перед колективом ставилося завдання «під керівництвом партії озброювати теоретично польських трудящих і готувати їх до нових пролетарських битв» [3, с. 228]. Було підготовлено том наукових статей, зокрема Б. Скарбека «Польська пролетарська культура», В. Добжинського «Центральна Рада і польська буржуазія в 1917 – 1918 рр.» та ін. Створення Інституту польської пролетарської культури ВУАН розцінювалося як вінець культурного будівництва в Україні, але стало початком його кінця. Уже через рік була організована «перевірка» роботи інституту, замінено його керівництво, здійснено «чистку» кадрів. Як писав один із тодішніх ідеологів КП(б)У В. Затонський, «в інституті польської культури весь склад від директора до посудомийки був підібраний цілком «одностайно»..., що всі вони були членами контрреволюційних організацій» [3, с. 228 – 229].

20 вересня 1935 р. вище політичне керівництво ухвалило таємну постанову «Про Інститут польської культури», в якій пропонувалося «існуючий зараз у Києві інститут польської культури реорганізувати – з тим, щоб звести його роботу до збирання польської літератури та матеріалів, як історичних документів». Секретарю ЦК КП(б)У М. М. Попову доручалося

розробити і внести на затвердження Центрального комітету пропозиції про порядок користування матеріалами Інституту польської культури, визначити штати реорганізованого наукового підрозділу у відповідності з його новими завданнями [16, арк. 303 – 303 зв.].

Вжитих заходів очевидно було недостатньо, оскільки вже 5 жовтня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У, на зміну попередньої постанови, приймає нову, що передбачала:

1. «Інститут польської культури ліквідувати.
2. Організувати при Українській Академії наук Кабінет по вивченню наукової літератури, мистецтва та історії революційного руху Польщі.
3. Доручити т.т. Кривицькому, Ашрафяну та Кіллерогу в п'ятиденний термін провести в життя постанову про ліквідацію Інституту польської культури ...» [16, арк. 303 – 303 зв.].

Причини подібного рішення стають зрозумілими, якщо ознайомитися з виступом на об'єднаному листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У народного комісара освіти В. П. Затонського, який без застережень стверджував: «Весь склад інституту від директора до посудомийки був підібраний повністю «одностайно». Серед них дехто мав партквиток у кишені дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації» [17, арк. 59 зв.].

Восени 1935 р. було прийнято ряд інших постанов політбюро ЦК КП(б) України, які зводили нанівець всю наукову та культурно-освітню роботу серед польського населення України [18, арк. 277 – 280 зв.].

Характерно що пропонуючи утворити замість Інституту польської культури відповідний кабінет, вище політичне керівництво, очевидно, знало, що ніякого подібного закладу в системі Академії наук створено не буде.

Незважаючи на те, що до середини 1930-х рр. програма радянзації Всеукраїнської академії наук була реалізована на практиці, реорганізаційні процеси, обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, тривали. В умовах згортання політики коренізації, «боротьби з троцькізмом та сіонізмом», порушення численних кримінальних справ щодо «членів підпільних контрреволюційних угруповань» поступово ліквідовувалися національні науково-дослідні установи.

Отже, протягом 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. на території Правобережжя діяли науково-дослідні установи, підрозділи, відділи,

кафедри, які в основу своєї роботи покладали питання вивчення історії, культури, побуту, духовного життя етнічних меншин краю.

Радянське керівництво у руслі проголошеної національної політики сприяло створенню таких установ та проведенню ними досліджень. Отримав можливість розвитку краєзнавчий рух. Проте ця підтримка найчастіше була тільки на папері. Насправді, за виключенням деяких випадків, рішення про проведення наукових розвідок приймались, але відповідне фінансування на ці потреби майже не виділялось.

Вся науково-дослідна робота, пов'язана із життям національних меншин, була під повним контролем керівних структур, оскільки всі наукові плани затверджувались управлінням науки. Тому у більшості випадків, відсіюючи, на думку управління, непотрібні наукові проблеми, воно зобов'язувало включати до наукових планів питання, пов'язані з участю етнічних груп у революційному русі.

Таким чином, у 1920 – 1930-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва в радянській Україні проводилася значна та багатопланова робота з обмеження можливостей наукової та творчої інтелігенції, об'єднаної в науково-дослідних, освітніх установах, громадських, творчих організаціях. Одним зі шляхів витіснення старої інтелігенції із закладів науки, освіти, культури, громадських організацій стала їх реорганізація, уніфікація, підпорядкування партійно-державному керівництву. Реорганізації науково-дослідних, освітніх установ, громадських, творчих організацій наштовхувалися на опір інтелігенції, що нерідко призводило до застосування жорстких репресивних заходів.

Джерела та література

1. Балуба І. А. Проблеми культурно-освітнього розвитку польської національної меншини в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / І. А. Балуба // Посвіт. – 1999. – № 2(23). – С. 10-12.
2. Єременко Т. І. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О.Калакура // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119-130.
3. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 508 с.: табл.
4. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. – 215с.

5. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 339 с. – (З історії повсякденного життя в Україні)
6. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 21, 130.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 293.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 384. – Арк. 129.
9. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 50, 51.
10. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 391.
11. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 7, 62, 68, 69.
12. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 15, 77.
13. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 359. – Арк. 4.
14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3396. – Арк. 23, 29.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5921. – Арк. 143, 282.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 275.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 277 – 280 зв.

Аннотация

Комплексно рассмотрено сферу науки польского этнического меньшинства в УССР в 1920 – 1930-х годах, выделены научные учреждения, которые функционировали в исследуемый период. Отмечается, что, несмотря на тот факт, что вся научно-исследовательская работа, связанная с жизнью национальных меньшинств, была под полным контролем руководящих структур, действовали научно-исследовательские учреждения, подразделения, отделы, кафедры, создавались краеведческие кружки, в основе работы которых стояли вопросы изучения истории, культуры, быта, духовной жизни этнических меньшинств.

Ключевые слова: польское этническое меньшинство, наука, научные учреждения, краеведческая работа

Annotation

Comprehensively reviewed the scope of science Polish ethnic minority in the USSR in 1920 – 1930 years, scientific establishments that functioned in an investigated period. It is noted that, despite the fact that all the research work related to the life of national minorities was under control of the management structures but were research institutions, departments, divisions, created local history groups that created work of the study of history, culture, life, spiritual life of ethnic minorities.

Key words: the Polish ethnic minority, science, research institutions, regional work

МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.74).1941р.

**Іван Мелешенко
(Київ)**